

УДК 343.985.7:343.53:343.346

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-1/16>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Тимчишин Андрій Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Університету «Україна»
ORCID ID: 0000-0002-9591-8273

У статті визначено поняття «спеціальні знання» як одного з найбільш дискусійних наукових категорій кримінального процесу та криміналістики. Розвиток спеціальних знань і використання їх можливостей у кримінальному провадженні набуває додаткової актуальності у зв'язку із значним відсотком учинених збройних кримінальних правопорушень, а також ситуацією, що виникла з початком повномасштабних військових дій. Інтеграційні процеси, що супроводжують суспільство впливають на розвиток науки та її окремих галузей. Поглиблення і розширення наукових досліджень в одній галузі неминуче призводить до потреби використання таких досягнень в інших галузях. Така взаємодія породжує не лише нові напрями в дослідженнях, а й призводить до появи нових методів, засобів здійснення наукових пошуків й викликає потребу розвитку та вдосконалення існуючих кримінально-процесуальних норм і навіть цілих інститутів. Все це виводить на новий рівень юридичну науку загалом і кожну з її галузей. Нині правоохоронну діяльність неможливо уявити без участі в ній обізнаних осіб – спеціалістів у різних сферах знань науки і техніки, у тому числі судових експертів. Водночас, детальне вивчення теоретичних та прикладних аспектів використання спеціальних знань у кримінальному провадженні виявляє ряд проблем, які найважче піддаються дослідженню.

Ключові слова: спеціальні знання, розслідування кримінальних правопорушень, кримінальне судочинство, кримінальне провадження.

Tymchyshyn Andriy. Some aspects of the use of special knowledge in the investigation of criminal offenses

The article defines the concept of "special knowledge" as one of the most controversial scientific categories of the criminal process and criminology. The development of special knowledge and the use of their capabilities in criminal proceedings acquires additional relevance in connection with a significant percentage of committed armed criminal offenses, as well as the situation that arose with the beginning of full-scale military operations. Integration processes accompanying society affect the development of science and its individual branches. The deepening and expansion of scientific research in one field inevitably leads to the need to use such achievements in other fields. Such interaction generates not only new directions in research, but also leads to the emergence of new methods, means of carrying out scientific research and calls for the development and improvement of existing criminal procedural norms and even entire institutions. All this brings legal science in general and each of its branches to a new level. Today, law enforcement activity cannot be imagined without the participation of knowledgeable persons – specialists in various fields of scientific and technical knowledge, including forensic experts. At the same time, a detailed study of the theoretical and applied aspects of the use of special knowledge in criminal proceedings reveals a number of problems that are the most difficult to investigate.

Key words: special knowledge, investigation of criminal offenses, criminal justice, criminal proceedings.

Від початку розвитку людства відбувалось накопичення практичних знань. За допомогою мови, писемності, експериментальних досліджень тощо, буденні

знання ставали систематизованими та доступними. З часом, розвиток людського інтелекту вивів їх на більш високий рівень пізнання суспільних процесів

і явищ, тобто такі знання стали науковими [1, с. 242].

Сучасний розвиток криміналістики та теорії судової експертизи, і насамперед, прикладних їх аспектів, зумовлений взаємопроникненням знань, використанням прогресивних методів інших наук в ході виконання завдань, що постають перед суб'єктами виявлення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень. Сьогодні неможливо уявити процес розслідування таких правопорушень без використання зазначеними суб'єктами досягнень таких наук як: логіка, психологія, соціологія, кримінологія, криміналістика, теорія судової експертизи та інших. Розслідування кримінальних правопорушень не можна уявити також без використання сучасних досягнень науково-технічного прогресу та розроблених на їх основі науково-технічних засобів. Невипадково термін «спеціальні знання» виник у теорії кримінального судочинства та займає визначальне місце серед основних категорій криміналістики.

Існуюче коло наукових доробок щодо визначення та особливостей використання спеціальних знань у кримінальному провадженні досить широке. Враховуючи специфіку нашого дослідження, вважаємо за потрібне проаналізувати найбільш вагомі з них, які безпосередньо торкнулися проблем використання спеціальних знань у кримінальному процесі та вплинули на його розвиток.

Увесь масив наукових досліджень з цієї тематики поділено на чотири групи: 1) дослідження загальних положень використання спеціальних знань під час судового розслідування; 2) дослідження присвячені використанню спеціальних знань під час розслідування окремих видів (груп) кримінальних правопорушень; 3) дослідження присвячені використанню спеціальних знань під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій (далі – СРД); 4) дослідження присвячені використанню спеціальних знань під час призначення та проведення судових експертиз.

Як вдало зазначено у Новому тлумачному словнику української мови, наукові знання – це система глибокого пізнання процесів та явищ об'єктивної дійсності, їх зв'язків, за допомогою якої здійснюється

переведення уявлень у теоретично систематизовану загальнозначущу форму, отримання того, що може бути збережено, передано, розвинуто в якості стійкої опори людської діяльності [2, с. 318]. У свою чергу І. Г. Галдецька слушно зазначила, що наукові знання передаються в основному за допомогою організованого навчання, де освіта поділяється на загальну і спеціальну. Завданням загальної освіти є потреба озброїти особу сукупністю систематизованих знань основ наук. У процесі спеціального навчання засвоюється систематизована сукупність знань навиків та вмінь, які необхідні для виконання роботи певної професії та певного рівня кваліфікації. На основі широкого кола знань і вироблених навиків виникають вміння, які виражають той чи інший ступінь майстерної діяльності [3, с. 27–28].

На наше переконання, загальну освіту людина отримує незалежно від того, яку спеціальність вона здобуде в майбутньому. Вона є базою спеціальної освіти, оскільки направлена на засвоєння основ наук, набуття навичок та вмінь, необхідних для всебічного розвитку особи. Спеціальна освіта дозволяє людині отримати через відповідну підготовку і досвід роботи знання, необхідні для окремого виду діяльності в межах конкретної спеціальності. Для ефективної професійної діяльності людині, крім знань, необхідно також володіти певними вміннями і навичками.

Вмінням називається елементарний рівень виконання дій, коли ще немає автоматизму і є необхідність деякою мірою контролювати свої дії. Під вмінням також розуміють майстерність людини в певному виді діяльності, можливість ефективно діяти в різних умовах відповідно до поставленої мети. Вміння неможливе без використання досвіду і певних знань. Без знання немає вміння, – це дві неподільно взаємопов'язані частини будь-якої дії.

На слушну думку М. В. Костицького, Н. І. Клименко [4], сукупність знань, навичок та вмінь людини становить її досвід. Він виступає і як процес певного практичного впливу у навколишньому світі. Водночас, усю систему наукових знань складають суспільні, природничі, математичні і технічні знання. Кожна група поділяється на

дві підсистеми: загальнотеоретичну (фундаментальні); прикладну (спеціальні). Остання є системою для своїх підсистем (науки, техніки, мистецтва, ремесла).

Поряд із цим, у юридичній літературі рівнозначно з терміном «знання» використовується також термін «пізнання». Як вірно зазначив В. Я. Марчак, в пізнанні присутня оцінка, що опирається на досвід [5, с. 7]. З філософського розуміння цих термінів, на думку автора, варто виходити з визначення й поняття самого знання й процесу пізнання. Набутий людський досвід, отримані знання зберігаються індивідуумом, який отримує новий досвід з метою особистого розвитку. Інтелект, розум людини вважаються зовнішніми інструментами пізнання навколишнього світу, як особлива частина людської індивідуальності. Можна виокремити етичне, естетичне, релігійне, політичне, правове й безпосередньо пізнавальне ставлення людини до світу. Пізнавальне ставлення, зокрема наукове, спрямоване на відбиття об'єктивної реальності, крім того, воно робить це активно, творчо, може передбачати майбутній розвиток досліджуваного об'єкта. Такою є рефлексивна природа людського мислення. Наукове відтворення, розуміння предмета є головною метою пізнавального процесу. Результатом пізнавальної діяльності людини буде певне знання. Суб'єкт пізнання творчо й цілеспрямовано відбиває дійсність і створює її ідеальні образи. Індивід створює й одержує у процесі наукового дослідження певні конкретні знання й володіє ними. Пізнання ж виступає як соціально-опосередковане відношення людини до світу, що історично розвивається. Таким чином, пізнання – це процес відбиття й відтворення в людському мисленні об'єктивної дійсності, накопичення досвіду, засвоєння навичок і набуття вмінь, а знання – це продукт суспільно-трудової й розумової діяльності, уже заснований на досвіді, навичках й умінні.

Сучасний розвиток криміналістики та теорії судової експертизи, і насамперед, прикладних їх аспектів, зумовлений взаємопроникненням знань, використанням прогресивних методів інших наук в ході виконання завдань, що постають перед суб'єктами виявлення, розкриття і розслідування кримінальних правопо-

рушень. Сьогодні неможливо уявити процес розслідування таких правопорушень без використання зазначеними суб'єктами досягнень таких наук як: логіка, психологія, соціологія, кримінологія, криміналістика, теорія судової експертизи та інших. Розслідування кримінальних правопорушень не можна уявити також без використання сучасних досягнень науково-технічного прогресу та розроблених на їх основі науково-технічних засобів. Тому, не випадково термін «спеціальні знання» виник у теорії кримінального судочинства та займає визначальне місце серед основних категорій криміналістики.

На слушну думку О. Лойфа, з огляду на широке застосування різноманітних видів знань в інтересах судочинства, постійний розвиток науково-технічного прогресу та впровадження його результатів у практику криміналістичної діяльності, появу нових видів судових експертиз та інші фактори, питання правильного визначення спеціальних знань – важлива умова їх застосування в розслідуванні кримінальних правопорушень [6, с. 151].

Щодо законодавчого визначення спеціальних знань, у КПК України у ст. 71 (Спеціаліст) та у ст. 242 (Підстави проведення експертизи) йдеться, що експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [7]. І хоча у цьому Законі поняття спеціальних знань конкретно не визначено та не розкривається їх зміст, проте у науці є декілька визначень цього поняття. Так, В. Г. Гончаренко стверджував, що під спеціальними знаннями слід розуміти знання, які лежать в основі тих чи інших спеціальностей та спеціалізацій. У визначенні ж спеціальних знань в кримінально-процесуальному значенні науковець вказував на те, що це знання в науці, техніці або мистецтві, застосовувані для одержання доказової інформації спеціально підготовленими особами» [8, с. 5]. У свою чергу, В. Ю. Шепітько визначив спеціальні знання як сукупність сучас-

них знань в окремій галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла [9, с. 207]. Є. Г. Коваленко слушно зазначив, що поняття «спеціальні знання» не містить у собі знань юридичних, оскільки за своїм змістом для органів дізнання, слідства й суду вони хоча і є спеціальними, але становлять основу їх професійної діяльності з правильного вирішення правових питань у період провадження досудового слідства й судового розгляду по кримінальних справах» [10, с. 10]. М. Г. Щербаковський під спеціальними знаннями розумів професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно-корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи. Однак на думку вченого, в цьому визначенні галузь використання спеціальних знань обмежується тільки проведенням експертизи [11, с. 3].

Спеціальні знання, на слушну думку Б. В. Романюка, є сукупністю науково-обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла [12, с. 8]. З цього визначення, на нашу думку, викликає сумнів доцільність та доречність використання терміну «ремесло» у визначенні спеціальних знань. Сьогодні, при проведенні судової експертизи спеціальні знання «у ремеслі» можуть бути затребувані вкрай рідко.

У свою чергу, О. О. Садченко під спеціальними знаннями розумів не загальновідомі у судочинстві наукові, технічні і практичні знання, навички і вміння, набуті у результаті професійного навчання або роботи з визначеної спеціальності особою, яка залучається як спеціаліст чи експерт для з'ясування обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування». Крім цього, автор вважає, що юридичні знання в судочинстві складають основу професійної діяльності особи, яка здійснює досудове розслідування або правосуддя. Вони забезпечують виконання ними своїх професійних функцій і компетентне вирішення правових питань, що виникають

у слідчій і судовій практиках. Тому для професійної діяльності слідчого, слідчого судді і судді юридичні знання є професійно обов'язковими [13, с. 8].

Наголошуючи на неправовій природі спеціальних знань А. Ф. Волобуєв запропонував визначити їх як неправові науково-професійні знання і навички, одержані в результаті навчання і практичної діяльності в певній галузі, що використовуються для збирання і дослідження інформації під час розкриття і розслідування злочинів [14, с. 251–252].

О. О. Бондаренко визначив спеціальні знання як сукупність знань у будь-якій сфері людської діяльності – науки, техніки, мистецтва, ремесла (крім правових знань дізнавача, слідчого, прокурора і судді), – набутих у результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, які використовуються для отримання доказової чи іншої інформації, необхідної для розкриття та розслідування злочинів [15, с. 247].

Отже, визначення спеціальних знань правильно відбиває їх сутність, оскільки саме галузі знань: наука, техніка, мистецтво, що присутні у визначеннях багатьох криміналістів, на наш погляд, мають під собою наукове підґрунтя.

Дискусійним є питання щодо відношення до «спеціальних», знань в галузі права, оскільки ними зобов'язана володіти особа, що уповноважена здійснювати досудове розслідування.

Таким чином, зважаючи на те, що вирішення правових питань є компетенцією органів досудового розслідування, прокуратури і суду, виникає питання, чи відносяться знання, зокрема, в галузі криміналістики до спеціальних, оскільки суб'єктами застосування цих знань окрім спеціалістів (експертів) також є слідчі, оперативні працівники тощо. Думки багатьох науковців з цього приводу різноманітні, але в більшості вони схиляються до наступного. Криміналістика відноситься до спеціальних юридичних наук. Криміналістичні знання є системою взаємопов'язаних юридичних і природно-технічних наукових знань. Саме сукупність природно-технічних наукових знань прийнято називати спеціальними техніко-криміналістичними знаннями в процесуально-правовому

сенсі. До спеціальних відносяться криміналістичні знання щодо виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, а також знання, які відносяться до предмету відповідних галузей криміналістичних експертиз: балістичних, почеркознавчих, авторознавчих, технічної експертизи документів, фототехнічної, портретної, трасологічної тощо. Але поряд із цим, знання в галузі криміналістики прийнято вважати професійними знаннями слідчого. На наш погляд це вірне твердження відносно правової природи криміналістики та слідчої практики, а також її призначення сприяти своїми засобами і методами розслідуванню кримінальних правопорушень. Проте, неможливо вимагати від слідчого поглиблених знань в окремих галузях криміналістичної техніки та судової експертизи. Саме ці знання, які називають «спеціальними», найчастіше використовують спеціалісти (експерти) які беруть участь у розслідуванні.

В. М. Тертишник слушно зазначив, що із числа спеціальних знань, повинні виключатись знання в галузі права, професійні знання слідчих, прокурорів та суддів [16, с. 357]. Але чи означає це, що питання, в яких працівники органів дізнання, слідства, прокуратури або суду повинні розбиратися на професійному рівні, не можуть стати предметом вивчення та оцінки з боку знаючої особи, в тому числі незалежного експерта? Поширювати на конкретного слідчого, працівника органу дізнання, прокурора, суддю обов'язок бути цілком компетентним у всіх питаннях, всіх відомих сьогодні галузях і підгалузях права, знання яких може знадобитися в ході розслідування й розгляду кримінальних проваджень, означало б поставити слідчого, суддю в досить скрутне, якщо не сказати безвихідне положення, коли «знати право вони зобов'язані», але реально освоїти ці знання в необхідному, для прийняття кваліфікованих та відповідальних рішень, обсязі виявляється неможливим.

Сьогодні стає ясно, що в кількості нормативних актів, прийнятих за останні роки, які необхідно знати при розслідуванні нових видів кримінальних правопорушень і якими доводиться керуватися слідчим, прокурорам, суддям у своїй роботі, жоден

юрист в необхідному обсязі розбиратися не в змозі. Не можна кваліфіковано розслідувати податкові кримінальні правопорушення, вчинені в сфері підприємництва чи банківської діяльності, – не маючи достатньої підготовки в галузі цивільного, фінансового чи банківського права; кримінальні правопорушення в сфері високих технологій, – не розбираючись у питаннях правового забезпечення інформаційної безпеки тощо. Не говорячи вже про те, що у кримінальних провадженнях, пов'язаних із майновими кримінальними правопорушеннями, як правило заявляються цивільні позови, вимоги за якими можуть виявитися не менш різноманітнішими, аніж ті, що розглядаються в цивільному або господарському судочинстві.

Щодо значення використання спеціальних знань О. А. Кравченко вдало розглянув його на двох рівнях, що відповідають процесу доказування: збирання, дослідження та оцінка фактичних даних (перший рівень), а також формування, дослідження, оцінка та використання доказів (другий рівень) [17].

Розглядаючи процесуальну сторону, слід звернути увагу на певні обмеження. Дійсно, слідчий вправі сам проводити дослідження безпосередньо в процесі виконання слідчої дії, але за умови простоти, очевидності ходу і результатів роботи, які, будучи відображені в протоколі слідчої дії, набувають доказового значення. У такому випадку неправові знання, використовувані слідчим, хоча і є основою дослідження, але в силу своєї загальновідомості не є, у процесуальному змісті слова, спеціальними. При цьому дуже важливо, щоб у результаті подібних дій був отриманий не висновок на основі спеціальних пізнань, а наочно сприйманий факт.

Отже, під спеціальними знаннями у кримінальному процесі України пропонуємо розуміти апробовані наукові знання, практичні вміння та навички, які сформувалися у особи під час отримання професійної освіти, проходження спеціальної підготовки, курсів підвищення кваліфікації, досвіду роботи тощо і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення завдань кримінального провадження.

Основним мірилом використання спеціальних знань є застосування апробованих методик дослідження, а під час участі спеціалістів в слідчих діях – дотримання розроблених науково-практичних рекомендацій. Також до умов використання спеціальних знань слід віднести наступне: використання їх лише уповноваженими особами; дотримання етичних норм; забезпечення безпечних умов використання вказаних знань для всіх учасників кримінального судочинства.

Щодо суб'єктів використання спеціальних знань на макрорівні доцільно поділити на загальних (наприклад, Уряд чи міністерства, що формують державну політику та установи, що здійснюють науково-дослідну й судово-експертну

діяльність) та на мікрорівні на спеціальних (цільових) (ті, що безпосередньо виконують практичні завдання у кримінальному провадженні), відповідно за напрямками діяльності та функціональним призначенням.

Таким чином, спеціальні знання дають можливість виконувати завдання кримінального судочинства і в кінцевому рахунку можуть самі ставати джерелами доказів. Спеціальні знання реалізуються у сфері процесуальних відносин, які складаються під час розслідування кримінального правопорушення, або розгляду справи в суді. Залучення спеціальних знань сприяє об'єктивному, повному, всебічному дослідженню обставин вчиненого кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузьмічов В. С., Черноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: монографія. Київ: Нічлава, 2005. 446 с.
2. Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. / уклад: В. В. Яременко, О. О. Сліпущко. Київ: Аконті, 2003. Т. 1. 926 с.
3. Галдецька І. Г. Правові та наукові основи використання спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2011. 231 с.
4. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі: навч. посіб. Київ, 1990. 88 с.
5. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 20 с.
6. Лойф О. Використання спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів у сфері наркобізнесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 6. С. 151–153.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 05.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.03.2023).
8. Експертизи у судовій практиці: підручник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 388 с.
9. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / за ред. акад. В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.
10. Коваленко Е. Г. Использование экспертных знаний в деятельности органов внутренних дел по предупреждению хищений социалистического имущества: учеб. пособие / Министерство внутренних дел СССР, Киевская высшая школа МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1990. 86 с.
11. Тактика проведення судових експертиз: лекція для усіх форм навчання: метод. рек. / укл. М. Г. Щербаковський. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 60 с.
12. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 222 с.
13. Садченко О. О. Судова експертиза як форма використання спеціальних знань та її роль у встановленні обставин кримінального провадження: лекція. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. 26 с.
14. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.

15. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 260 с.
16. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до кримінально-процесуального кодексу України. Київ: А.С.К., 2005. 1056 с.
17. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: 2003.

REFERENCES:

1. Kuzmichov V. S., Chornous Yu. M. Slidcha diialnist: kharakterystyka ta napriamy udoskonalennia: monohrafiia. Kyiv: Nichlava, 2005. 446 s. [in Ukrainian].
2. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. U 3 t. / uklad: V. V. Yaremenko, O. O. Slipushko. Kyiv: Akonit, 2003. T. 1. 926 s. [in Ukrainian].
3. Haldetska I. H. Pravovi ta naukovi osnovy vykorystannia spetsialnykh medychnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv: dys ... kand. yuryd. nauk. Kyiv. 2011. 231 s. [in Ukrainian].
4. Kostytskyi M. V. Vykorystannia spetsialnykh psykhologichnykh znan u radianskomu kryminalnomu protsesi: navch. posib. Kyiv, 1990. 88 s. [in Ukrainian].
5. Marchak V. Ya. Vykorystannia spetsialnykh psykhologichnykh znan u dosudovomu slidstvi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2003. 20 s. [in Ukrainian].
6. Loif O. Vykorystannia spetsialnykh znan u rozkrytti ta rozsliduvanni zlochyniv u sferi narkobiznesu. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2008. № 6. S. 151–153. [in Ukrainian].
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. Data onovlennia: 05.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia: 01.03.2023). [in Ukrainian].
8. Ekspertyzy u sudovii praktytsi: pidruchnyk / za zah. red. V. H. Honcharenka. Kyiv: Yurinkom Inter, 2004. 388 s. [in Ukrainian].
9. Shepitko V. Yu. Kryminalistyka. Entsyklopedychnyi slovnyk (ukrainsko-rosiiskyi i rosiisko-ukrainskyi) / za red. akad. V. Ya. Tatsiia. Kharkiv: Pravo, 2001. 560 s. [in Ukrainian].
10. Kovalenko E. H. Yspolzovanye ekspertnykh znanyi v deiatelnosti orhanov vnutrennykh del po preduprezhdeniiu khyshchenyi sotsyalystycheskoho ymushchestva: ucheb. posobyе / Mynysterstvo vnutrennykh del SSSR, Kyevskaia vьsshhaia shkola MVD SSSR ym. F. Э. Dzerzhynskoho. Kyev: NYRYO KVSh MVD SSSR, 1990. 86 s. [in Ukrainian].
11. Taktyka provedennia sudovykh ekspertyz: lektsiia dlia usikh form navchannia: metod. rek. / ukl. M. H. Shcherbakovskyi. Kharkiv: Nats. un-t vnutr. sprav, 2004. 60 s. [in Ukrainian].
12. Romaniuk B. V. Suchasni teoretychni ta pravovi problemy vykorystannia spetsialnykh znan u dosudovomu slidstvi: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2002. 222 s. [in Ukrainian].
13. Sadchenko O. O. Sudova ekspertyza yak forma vykorystannia spetsialnykh znan ta yii rol u vstanovlenni obstavyn kryminalnoho provadzhennia: lektsiia. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2013. 26 s. [in Ukrainian].
14. Volobuiev A. F. Problemy metodyky rozsliduvannia rozkradan maina v sferi pidpriemnytstva. Kharkiv: Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav, 2000. 336 s. [in Ukrainian].
15. Bondarenko O. O. Protseualnyi status obiznanykh osib ta yikh pravovidnosyny z diznavachem i slidchym u kryminalnomu sudochynstvi: dys. ... kand. yuryd. nauk. Nats. un-t vnutrishnykh sprav. Kharkiv, 2004. 260 s. [in Ukrainian].
16. Tertyshnyk V. M. Naukovo-praktychnyi komentar do kryminalno-protseualnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: A.S.K., 2005. 1056 s. [in Ukrainian].
17. Kravchenko O. A. Zastosuvannia spetsialnykh znan u dokazuvanni na dosudovomu slidstvi: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv: 2003. [in Ukrainian].